

Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Юридичний інститут

Збірник наукових статей

**Актуальні проблеми вдо-
сконалення чинного зако-
нодавства України**

Випуск XXVIII

м. Івано-Франківськ, 2012

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВТІЛЕННЯ ТЕОРІЙ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

УДК 347.19

Інститут юридичної особи за весь період свого існування викликав непере-сичний інтерес науковців, ніколи не залишаючись на периферії наукових досліджень. Цивілісти різних періодів: і дореволюційного, і радянського, і особливо, сучасного (адже сьогодні юридична особа по праву займає центральну ланку у структурі ринкової економіки) ставили перед собою ключове питання: у чому сутність юридичної особи і від яких концепцій слід відштовхуватись при визначенні її поняття?

Фундаментом розкриття суті юридичної особи виступають теорії, за допомогою яких висвітлюється феномен цієї складної цивілістичної конструкції. Поверхневий аналіз основних теорій, через які пояснюється сутність юридичної особи призводить до хибного висновку про те, що у цій сфері начебто усе є зрозумілим і таким, що не потребує додаткових досліджень, адже кожна із теорій по-своєму розкриває суть юридичної особи. Втім, більш глибинне дослідження окресленої проблематики дозволяє стверджувати про те, що у цій сфері достатньо ключових питань, на які необхідно дати відповідь. Основне із них – яка із теорій найбільш повною мірою відображає сутність юридичної особи у сучасних умовах. Саме через відповідь на це питання вдасться визначити, які ознаки слід закладати у визначення юридичної особи, яким чином підходити до

визначення способів реалізації її цивільної правосуб'єктності, які підходи використати при конструкції умов цивільно-правової відповідальності (особливо в частині конструкції вини).

Актуальним, на нашу думку, видається не стільки розвиток теорій, які відображають одну із складових, що відображають сутність юридичної особи, а в можливості виокремити із уже існуючих теорій їх спільні риси, основоположні ідеї, що можуть лягти у основу розкриття правової природи юридичної особи в цілому та знайти своє послідовне втілення у законодавстві та правозастосовчій практиці.

З огляду на вищезазначене, варто звернутись до особливостей реалізації теорій юридичної особи у сучасному цивільному законодавстві України, що й становитиме *мету даної статті*.

У зазначених цілях звернемося до основних теорій, через які розкривається сутність юридичної особи та межі їх використання сучасним українським законодавцем. А зважаючи на уже класичний для цивілістики поділ дослідників цієї проблеми на прихильників «фікційних» та «реалістичних» теорій, використаємо саме їх.

1) Теорія фікції, що сформульована ще Римським Папою Іннокентієм IV (1224 р.), розвинута у працях Ф.К. Савіні та інших німецьких правників і користується популярністю в сучасних умовах. Маючи суттєвий вплив на формування вчення про сутність юридичної особи, вона трансформувалась в окремі напрями, кожен з яких по-своєму пояснює сутність останньої. Серед них варто назвати, зокрема, теорію «правового засобу», концепцію, відповідно до якої юридична особи визнавалась «прийомом юридичної техніки». Окремим вагомим напрямом теорії фікції виступає так звана теорія цільового майна, за якою юридична особа є нічим іншим як персоніфікована ціль, оскільки метою створення юридичної особи являється управління майном.

Своєрідний варіант розвитку теорії фікції був закладений в «теорії інтересу», за якою права та обов'язки юридичної особи належать тим реальним фізичним особам, які фактично використовують спільне майно і отримують від нього вигоду. Саме через їх спільний інтерес і реалізується юридична особа. Втім, не вдаючись до глибинної характеристики кожного із напрямів, зазначимо, що у їх основі лежить близька за своїми рисами ідея, сутність якої полягає у тому, що сама юридична особа є інструментом юридичної техніки, а її діяльність полягає в легалізації економічної діяльності фізичних осіб з включенням до господарського обігу певного майна. «Юридична особа існує тільки в понятті і завдячуючи фікції, вона не має тіла, а, отже, не володіє волею. Діяти можуть тільки її члени, але не сама корпорація, через що юридична особа не може вчинити злочин, не може бути відлучена від церкви» - писав Л.Л. Герваген [1, с. 19-20]. Прихильники теорії фікції юридичної особи наполягають на тому, що насправді немає ніякого суб'єкта права, просто держава за допомогою припущення, фікції створює штучного суб'єкта.

Слід зазначити, що фікційна теорія юридичної особи користується популярністю більшою мірою серед російських цивілістів. Для прикладу, І. П. Грешніков вважає юридичну особу абстрактною правовою конструкцією, яка дозволяє

різним колективним утворенням одержувати правовий статус, необхідний для виходження до кола суб'єктів цивільного права» [2, с. 158].

Вважаємо, що на сьогодні невинувато трактувати сутність юридичної особи виключно з точки зору теорії фікції, адже за своєю суттю і призначенням право врегулює тільки ті відносини, що існують між реальними суб'єктами, воно не врегулює і не пояснює сутність тих правових явищ, що не мають реального існування, а існують як припущення. Той факт, що держава визнає за юридичною особою її статус як суб'єкта права однозначно не дає підстав вважати останню фікцією навіть з огляду на те, що держава закріплює правовий статус і за фізичними особами, визначаючи обсяг їх цивільної правоздатності, види дієздатності тощо. Слід погодитись із В. Й. Кіселем, що визнання юридичної особи абстракцією або інструментом юридичної техніки може призвести до антинаукового висновку про те, що і фізична особа є нічим іншим як продуктом правопорядку, адже цей статус їй також необхідний лише для участі у цивільних та інших правовідносинах [3, с. 192]. І взагалі, на нашу думку, слід досить обережно використовувати щодо юридичної особи такі характеристики як абстрактність, штучність, фікційність, тим більше в якості синонімів, як це інколи можна зустріти в літературі, бо кожна із них несе різне змістове навантаження, а до останньої (юридичної особи) мову можна вести лише про штучність. Дійсно, в порівнянні з фізичною особою, як природним суб'єктом цивільного права, юридична особа характеризується штучною правовою природою і цим обумовлені її особливості як суб'єкта відносин приватноправової сфери.

Враховуючи тенденції розвитку сучасної цивілістичної доктрини, український законодавець в порівнянні із законодавцем радянської доби не особливо використовує «фікційну» теорію юридичної особи. Але, тим не менше, у ЦК України можна знайти норми, які, якщо не прямо, то опосередковано розкривають сутність юридичної особи з позиції теорії фікції.

Так, відповідно до ст. 80 ЦК України, юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. А згідно з ч. 4 ст. 91 ЦК України цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення. У даних статтях зроблено вказівку, що саме державна реєстрація юридичної особи є однією із її основних ознак, а також вказано на момент виникнення та припинення цивільної правоздатності юридичної особи, що також пов'язується із державною реєстрацією. Це основні норми, що дають на сьогодні можливість прихильникам фікційної теорії наполягати тому, що сутність юридичної особи законодавець розкриває саме за допомогою окресленого підходу.

Іншою нормою, яку адепти теорії фікції можуть використати як втілення зазначеної концепції є ст. 92 ЦК України, де йдеться про особливості реалізації цивільної дієздатності юридичної особи, в тому числі через її органи. І от власне розуміння «органу» не як дій самої юридичної особи, а як відносин представництва, використовується як підкріплення законодавчого використання цієї ж теорії. Але у цій же статті немає легального визначення категорії «орган» юридичної особи, що дозволяє цивілістичній доктрині розвивати міркування щодо

того, що дії органу – це і власне є дії самої юридичної особи, а це вже прояв реалістичної теорії юридичної особи, про яку йтиметься далі.

2) Реалістична теорія, відповідно до якої юридична особа виступає як реальний суб'єкт права. Еннексерус Л. стверджував: «Юридична особа діє самостійно, через свої органи, дії яких в межах визначеної компетенції вважаються діями самої юридичної особи» [4]. Як і в рамках попередньої теорії, серед реалістичної концепції юридичної особи виокремились певні напрями, зокрема, «органічна теорія», «теорія соціальної реальності». Окремо варто виділити самостійні, але, тим не менш, які наближені до реалістичної концепції, найбільш поширені у радянський період (і до речі мали непересічний вплив на формування сучасних законодавчих підходів у визначенні організаційно-правових форм юридичних осіб) теорії «директора», «колективу», «держави». Втім, якби не були розставлені акценти у зазначених теоріях, об'єднуючим критерієм для них залишається розуміння юридичної особи як реально існуючого суб'єкта цивільного права.

Варто зазначити, що вітчизняна цивілістична доктрина тяжіє до розуміння юридичної особи як реального суб'єкта цивільного права [3, с. 194; 5, с. 5] Так, зокрема, В.М. Кравчук вірно відзначає, що юридична особа – це реально існуюче соціальне утворення, сутність якого полягає у певним чином організованих відносинах між особами [5, с. 5]. Фогельсон Ю. Б. пише: «У соціальній реальності є організації, для опису яких і використовується конструкція «юридична особа». Вони - не фікція і не плід фантазій юристів і існують незалежно від права та правознавства. Просто організації «живуть» в ідеальній частині соціальної реальності, але їх «життя» та їх права, наприклад, право на майно, не стають від цього менш значимими і менш реальними, ніж права громадян» [6, с. 41].

На нашу думку, сьогодні є достатньо підстав розкривати сутність юридичної особи саме з точки зору реалістичної теорії. По-перше, діяльність юридичної особи не залежить від конкретного складу осіб, що її наповнюють, склад юридичної особи може змінюватись, але мета її діяльності залишається незмінною. Свого часу з цього приводу дуже влучно висловився Б.Б. Черепакін: «Не можна ототожнювати юридичну особу з її наявним людським складом, як не можна ототожнювати ріку з тією масою води, яка заповнює її русло в даний момент. Вода змінюється (витікає, випаровується, наповнюється новою), а ріка в своєму руслі залишається незмінною, як визначена єдність. Основним завданням інституту юридичної особи виступає створення суб'єкта прав та обов'язків, який існує та діє незалежно від зміни (часткової чи навіть повної) його людського субстрату. У цьому важлива характеристика юридичної особи. Чим далі просунувся процес відокремлення юридичної особи та її майна від її учасників та їх власного майна, тим досконаліша юридична особа, тим стійкіше служіння цілям, які поставлені перед нею» [7, с. 46].

По-друге, юридичні особи, особливо ті, що належать до корпоративного типу, наділяються відокремленим майном, що характеризує юридичну особу як майново відокремлену, самостійну структуру.

По-третє, будучи майново відокремленою, юридична особа самостійно несе відповідальність за своїми зобов'язаннями, а особи, що її наповнюють не несуть

відповідальності за її результати своїм майном. Зазначені особливості, за якими розкривається сутність юридичної особи з точки зору реалістичної концепції доволі послідовно втілюються у національному цивільному законодавстві.

Так, У ЦК України вміщено достатньо ключових норм, які втілюють у собі основні положення реалістичної концепції юридичної особи. Основоположною нормою ЦК України, що свідчить про сприйняття юридичної особи як реально-го суб'єкта цивільного права, крім ст. 91, яка присвячена визначенню цивільної правоздатності, включено статтю 92, в якій вперше визначаються особливості цивільної дієздатності юридичної особи з однойменною назвою «Цивільна дієздатність юридичної особи». І хоча у зазначеній статті відсутнє легальне визначення цивільної дієздатності юридичної особи, у ній закладені способи її реалізації, врегульовані особливості формування органів юридичної особи, закладені принципи та межі здійснення органами своїх повноважень, а це свідчить про значний поступ вперед в частині законодавчого сприйняття реалістичної концепції юридичної особи.

Крім того, у світлі ч. 1 ст. 92 ЦК України, де визначено, що юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону, вже порушена в межах цієї статті проблема щодо розуміння органів юридичної особи тяжіє до реалістичної концепції. А це дозволяє стверджувати, що в діях органу, діє сама юридична особа.

Іншим прикладом втілення реалістичної концепції юридичної особи у цивільне законодавство є її майнова самостійність. І хоча легальне визначення юридичної особи за ЦК України 2003 р. у порівнянні із Цивільним кодексом УРСР 1963 р. не містить вказівки на таку ознаку юридичної особи як її майнова відокремленість, проте не можна говорити, що ця ознака втратила свої значення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 96 ЦК України, юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном, чим підкреслюється значення майнової відокремленості юридичної особи. Виходячи із цього, важливою функцією майнової відокремленості юридичної особи є забезпечення реальної участі юридичних осіб у цивільно-правових відносинах, виступ у якості основи реалізації її цивільної правосуб'єктності [8, с. 122].

Не менш важливе значення у частині сприйняття законодавцем теорії реальності юридичної особи є ч. 1 ст. 96 ЦК України, за якою юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Положення зазначеної статті отримали своє послідовне вираження у ч. 2 ст. 140 ЦК України, де визначено, що учасники товариства з обмеженою відповідальністю не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів; ч. 2 ст. 151 ЦК України, відповідно до якої учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу; ч. 2 ст. 152 ЦК України, якою визначено, що акціонерне товариство самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном. Акціонери не відповідають

за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості акцій, що їм належать. У даних нормах дуже наглядно простежується самостійність відповідальності за своїми зобов'язаннями юридичних осіб та підтверджується міркування О. С. Яворської, яка цілком вірно відзначає, що використання конструкції «юридична особа» дозволяє провести майнове розмежування між «своїм», «приватним» і «не своїм», що передане у власність юридичної особи. Таким чином мінімізуються майнові ризики ведення діяльності з використанням, створенням юридичної особи, вирішуються питання розмежування майнової відповідальності засновників, учасників та «іхньої» юридичної особи за цивільними зобов'язаннями [9, с. 35].

Підсумовуючи, слід констатувати той факт, що сприйняття тієї чи іншої теорії юридичної особи залежить від рівня економічного розвитку суспільства. З огляду на це, цивілістична доктрина повинна відштовхуватись від економічних та соціальних потреб та закладати у визначення юридичної особи ті ознаки, які б максимально їм відповідали. З точки зору розвитку цивільного законодавства за окресленим напрямом, важливо, щоб позиція законодавця у нормотворчій діяльності була вираженою, не «розчинялась» в розмаїтті різних теорій юридичних осіб, пояснюючи одні ознаки юридичної особи з точки зору фікційної чи інших теорій, а інші – виходячи із реалістичної концепції юридичної особи, а відштовхувалась від однієї теорій юридичної особи, що забезпечить єдність легальних підходів до розуміння цієї непростой категорії цивільного права. А в контексті розкриття сутності юридичної особи у нормах вітчизняного цивільного законодавства варто підтримати законодавця у тих кроках, котрі вже зроблені на шляху втілення реалістичної теорії юридичної особи у положеннях ЦК України, що сприятиме зростанню ролі юридичних осіб як учасників відносин приватноправової сфери.

1. Герваген Л. Л. Развитие учение о юридическом лице [Текст] / Л. Л. Герваген. – СПб., типография И. Н. Скороходова, 1888. – 91 с.
2. Грешиников И. П. Субъекты гражданского права : юридическое лицо в праве и законодательстве [Текст] / И. П. Грешиников. – СПб., Юрид. Центр Пресс, 2002. – 334 с.
3. Кісель В. Й. До питання про сутність юридичної особи / [Текст] В. Й. Кісель // *Методологія приватного права: сучасний стан та перспективи розвитку* (м. Київ, 22–23 травня 2009 року) : збірник матеріалів II Міжн. наук.-практ. конф. «Методологія частного права: современное состояние и перспективы развития» / ред. кол. О. Д. Крупчан (голова), Н. С. Кузнецова, Я. М. Шевченко та ін. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2009. – С. 191-195.
4. Эннеккерус Л. Курс германского гражданского права. Введение и общая часть [пер. с нем. К.А. Граве, Г.Н. Полянский, В.А. Альтшулер]. – М. – Издательство иностранной литературы. – 1949. – 379 с.
5. Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / В.М. Кравчук. - Львів, 2000. – 21 с.

6. Фогельсон Ю. Б. О реальности юридических лиц [Текст] / Ю. Б. Фогельсон // Правоведение. - 1996. - № 2. - С. 30 – 42.
7. Черепяхин Б.Б. Волеобразование и волеизъявление юридического лица [Текст] / Б.Б. Черепяхин // Правоведение. - 1958. - № 2. - С. 43-50.
8. Зозуляк О. І. Поняття майнової відокремленості як ознаки юридичної особи [Текст] / О. І. Зозуляк // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : збірник наукових статей. – Вип. XXVI. – 2011. – С. 120-125.
9. Яворська О. С. Проблеми зловживання конструкцією «юридична особа» і майнової відповідальності її засновників / О. С. Яворська // Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин [Текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції присвяченій 10-ій річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України 23-24 вересня 2011. - Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2012.

Зозуляк О. І. Теоретичний аналіз втілення теорій юридичної особи у цивільному законодавстві України

У статті досліджуються теоретико-правові питання, пов'язані із втіленням теорій юридичної особи у цивільному законодавстві України. На основі аналізу цивілістичної доктрини автором статті зроблено висновок про те, що вітчизняне цивільне законодавство у нормативному визначенні сутності та ознак юридичної особи повинно відштовхуватись від реалістичної теорії юридичної особи.

Ключові слова: юридична особа, теорії юридичної особи.

Зозуляк О.И. Теоретический анализ воплощения теорий юридического лица в гражданском законодательстве Украины

В статье исследуются теоретико-правовые вопросы, связанные из реализацией теорий юридического лица в гражданском законодательстве Украины. На основании анализа гражданско-правовой доктрины автором статьи сделан вывод о том, что ответственное гражданское законодательство в нормативном определении юридического лица должно использовать реалистическую теорию юридического лица.

Ключевые слова: юридическое лицо, теории юридического лица.

Zozuliak O.I. Theoretical analysis of entity theory embodiment in civil law of Ukraine

The theoretical and legal issues related to implementation of theories of legal entity in the civil legislation of Ukraine are researched in the article. On the basis of the civil doctrine analysis the author of the article concludes that the domestic civil law in the process of normative definition of the essence and characteristics of the legal entity must start from a realistic theory of legal entity.

Key words: legal entity, entity theories.